

Időm Gombrowiczsal

Május

Első bejegyzés

Gombrowicz semmiképp sem akar tréfamester lenni. Ez a szerep nem illik hozzá. Mégis viccek csalogatják, minden oldalról viccek veszik körül. Mivel nem térhet ki előlük, eltökéli, hogy csak külsőleg adja át magát a komikumnak, bensejét azonban megóvja csábításaitól. Mindezt pompás viccek kíséretében tervezeti. Nézi az alkonyatban a szárítókötélen derengő alsóruhákat, ezeket a mérgezett, romlott, hullasápadt és holdszerű lobogókat, és egyszerre viselőiket látja lengni ott, szép sorban, alsóruha- és ing-formát öltve, a ház vagy a létezés túldaláról feltámadva valóságosnál igazabb alakjukban. És ekkor rávigyorodik a vicc, mert ráébred arra, hogy a másik oldal, amazok szempontjából, éppen az ő oldala. Ez esetben viszont az alsóruhák, ezen az oldalon, nem a másik oldal visszfényei, hanem primér valóságok, csakugyan a fehérnemű-tulajdonosok derengnek a kötélen, nem igaz, és nem is képzelt, hanem természetes alakjukban. Így Gombrowicz, ha jól értem. 1962-ben járunk.

Én két évvel korábban szabadultam a börtönből, ahol a kötél és a lógás képzeleti kegyeleti okból fáradságosabb volt viccet társítani. Vagy ötszáz embert akasztottak fel 1957 januárja és 1960 augusztusa között abban az egy intézményben, melynek kapui megnyíltak előttem. Köztük volt egyik legjobb barátom, sok ismerősöm, és az általam oly mélyen tisztelt Miniszterelnök... Hallottam, hogy a halálos zárkában dült a vicc. „Fáj a fejem, sebjaj, majd kihúzzák”, mondta állítólag Bárány János, a Pirossapkás Jancsi, néhány nappal vagy héttel a kivégzése előtt. Kötélről, halálról csak ők viccelhettek elfogulatlanul. (Egyébként megfigyeltem, hogy a költői költészetben oly kedvelt börtön-metaforákat [„a szerelem börtöne”, „a magány börtöne” stb.] elsősorban olyan lírikusok kedvelik, akik a valóságos börtönnek még közelében sem jártak. A költészet közkedvelt metaforakincse azért olyan semmitmondó, mert a képek többnyire nem hordoznak személyes tapasztalatot, készáruként emeli be őket a költő a vers anyagába.)

Mindazonáltal én magam a börtönben ébredtem rá arra, hogy minden oldalról viccek csalogatnak, viccek vesznek körül. A börtönlét mindenképpen abszurditás, de kiváltképpen egy levert forradalom után, ahol a rabok erkölcsi és szellemi színvonala szembeszökően felülmúlja a rabtartókét. Ott kezdtem el vigyorogni, és nem csak azért, hogy bosszantsam az öröket, akiknek ezzel szemben nem volt ellenszerük, hanem azért is, mert az engem környező világ komikumának tudata teljesen áthatott, még kétségbeesésemet is feltöltötte, mint valami szivacsot. Így lettem tréfamester külsőleg és belsejleg is. Nem értem Gombrowiczot, hogy miként különbözteti meg a humor szempontjából külsejét a belsejétől. A

komikum a szemléletből fakad, mely egyszerre hatja át – ha áthatja – minden rétegünket. A szemlélet pedig annak a képességünknek a gyümölcse, hogy reagáljunk az emberi lét objektív humorára. Egy naplemente nem lehet komikus. Ezzel szemben emberi világunkra rányomja bélyegét minden komikum legfőbb forrása, az a pátozzsal, öncsalással vagy erőszakkal takargatott ellentmondás, mely külső-belső folyamataink és rólunk kialakított elképzeléseink között feszül.

„Ma feljegyezhetném: »Rosszul érzem magam«, és ez volna talán az a vicc, amitől leginkább félek.” Épp aznap olvastam újra, Mürzzuschlagban, Gombrowicznak ezt a mondatát, amikor Frédi – Dalos György – megajándékozott egy anekdotával. Valamikor a hetvenes évek elején, akkori beszámolóim szerint, összefutottam a Magyar Pen Klub széllébélt elnökével, az alkalmazkodás és köpönyegforgatás zsenijével, aki áttetsző cinizmusát személyre szóló, őszinte jóindulattal bírta párosítani. „De jól nézel ki, Pista” – mondta –, „öröm rád nézni, olyan jól nézel ki.” „Bocsáss meg” – válaszoltam állítólag neki. Vagy húsz évvel volt idősebb nálam, sápadtan húzta maga után csúzos lábát különféle állásai és pozíciói között, az élet napos oldalán. Gombrowicz számára az lett volna a rossz vicc, ha elismeri, hogy rosszul van, mert ez esetben bedobta volna a törülközőt a helyzete és tehetsége közt tátongó, kínosan komikus ellentmondás szakadékába. Én pedig ugyanennek az ellentmondásnak a tudatában úgy éreztem, hogy jó közérzetemet az uralmon lévők provokációnak tekintik. Mihelyt poentírozva kimondtam ezt, felvállaltam a tréfamester szerepét. Meglehetősen tudatosan jártam el így, hiszen – ugyanebben az időben írott versem tanúsága szerint –

40

forradalmár is lettem volna, de
darabomból a szerepet törölték,
marad még a bohóci lehetőség,
de sajna felszökött a rizspor ára,
nem kapok foltot pepita gatyámra
s vidám szögek villognak a porondon
hol kézenjárok és bukfenček.

Második bejegyzés

Mürzzuschlag osztrák kisváros a Semmering árnyékában. Három napon át folyt itt a vita a magyar kultúra és politika állapotáról és összefüggéseiről. Számos kiválóságon kívül néhány valóban kiváló ember is összefutott itt, köztük pályakezdő fiatalok. Az ő fellépésük volt számomra a legmeggondolatottabb élmény. Németh Gábor felolvasta egy wittgensteini értekezések formájában írt szövegét, melynek témája a hal volt, vagy talán inkább a HAL, és ezt a fölöttébb körültekintő, elmés textust, mely a szépirodalom és az értekező próza egyetlen műnemébe sem sorolható, még-fiatalabb esztéták taglalták elmésen és hódolat-tal. Fejtegetésükből, mint alapvető állítást, azt szűrtem le, hogy szerintük az irodalmi szövegnek kerülnie kell minden szándékolt tartalmat, mert a tartalom utólag magától társul a szöveghez, ha ez elég jó. De vajon – kérdeztem tőlük – tetszés szerinti tartalom társul-e hozzá? Ha például Németh Gábor a hal helyett

a sást választotta volna témájául, egészen más tartalmú képzetek szárnyalnának körülötte. A sas büszke, a hal néma, a sas a porosz birodalmi címer éke, a hal csillagkép, Jónás hordozója, síkos, nyirkos, a sas Prométheusz máját szagatja, ragadozó, a levegő királya, Ganümedész elrablója, a hal összeforrva az asszonnyal sellővé lényegül át, a nagyobb felfalja a kisebbet, húsától megfosztott struktúrája a tányéron a természeti törvények makulátlanságát idézi fel. A szöveghez tehát csak olyan tartalmak társulhatnak, amelyeknek lehetőségeit alkotóelemei magukban hordják, és az írói munka éppen ezek egységes elrendezéséből, a képzetek, fogalmak, metaforák egymásra hangolásából áll. Ami így létrejön, azt nevezi Lukács *homogenes Medium*-nak, egynemű közegnek.

Bár mint látható, elméletünkkel nem rezgek együtt, a belőle kirajzolódó szellemi magatartás nagy rokonszenvet váltott ki belőlem. Az összes valamirevaló tartalom bemocskoskodott és kiürült a pártállam évtizedeiben. A fiatalok visszautasítják még a gondolatát is annak, hogy közülük legyen ehhez a mocskokhoz. Megszakítanak valamiféle rossz folyamatosságot, annak reményében, hogy munkájukhoz, ha tisztességesen végzik el, automatikusan társulnak morális és intellektuális értékek is. Ezt sokkal vonzóbbnak találom, mint például Heller Ágnes pozícióját, aki hasonló premisszákból arra a következtetésre jutott, hogy a különféle tartalmak között nem állapítható meg értékkülönbség. Az ő relativizmusa – melyre visszatérek még – fölöttébb praktikus, mert felmentést ad minden kis árulás, önfeladás, pálfordulás alól. Ami engem illet: a premisszákat elfogadom én is, de a kiutat nem a tartalmak kiküszöbölésében vagy értékük relativizálásában, hanem megújításában vélem felfedezni. A fogalmak és képzetek új összefüggések közé helyezve új életre kápnak, és jót tesz nekik az is, ha kijegecesedett formájukat ironikusan, szarkasztikusan vagy az objektivitás ál-közönyét erőltetve magunkra szembesítjük valóságos funkciójukkal. Ha egyszer nem küszöbölhető ki a szavakból a tartalom, akkor ezt nem zárójelbe tenni vagy lényegtelenné nyilvánítani, hanem kezelni kell. Mindenekelőtt meg kell fosztani a szavakat banalitásuktól, és ez a művészetben egyszerre történik a forma és a tartalom oldaláról. Mihelyt sor került erre, a kalandok és kockázatok birodalmában találjuk magunkat, ahol már semmi sem jóslható meg előre. A hal például olyan lesz, mint Ady Endre istene, az óriási Cet, melynek síkos hátán életveszélyes a tánc.

A legmaradandóbb élménnyel Mürzzuschlagban Heller Ágnes ajándékozott meg. Legyünk hálásak, ha olyasvalaki lep meg bennünket, akitől ezt már régen nem várjuk el. Valamikor a nyolcvanas évek közepén a nyugat-berlini Literaturhausban vagy fél óráig hallgattam őt, akit már gyerekkoromban – én kilencéves voltam, ő tizenegy – megkergettem a jégpályán. Aztán közbejött egy s más, amit tömören életnek nevezhetünk, találkozás Lukácsban és elválás ugyancsak öbenné, és sok más területen is. Erről nincs kedvem bővebben írni, csak azt jegyzem meg, hogy miközben a Literaturhausban hallgattam jól ismert, mondjuk így: éles hangját, német hangszerelésben, arra gondoltam, hogy annak idején a jégpályán nem kergettem meg eléggé, mea maxima culpa. Azt fejtegette, hogy az első világháború előtt az uralkodó művészi irányzat a realizmus volt, vagyis a művészek azt ábrázolták, ami van. Ezt követte az izmusok kora, amikor a művész előbb megkonstruálta a valóságot, amelyet aztán ábrázolt. Heller ide sorolta a kommunista és a fasiszta művészeket, vagyis közös szőnyeg alá söpörte Majakovszkijt, József Attilát és Brechtet a szellemi csöcselékkal. Ez az – gondol-

tam –, amit egy ex-marxista, pláne ex-Lukács-tanítvány teljes önfeladás nélkül nem tehet meg. Az izmusok után – folytatta Heller – eljött a posztmodernizmus kora, amelyben ma élünk, és amelyet az jellemez, hogy mindenki azt csinál, amit akar. Ezt én akkor ott, a Literaturhausban, ösztönzésnek fogtam fel, és azt csináltam, amit akartam, vagyis haladéktalanul kíséreltem a teremből. Elviselhetetlennek tartottam, hogy egy ideológus jó lelkiismerettel mindig azt hirdesse egyedül üdvöztetőnek, amit a politikai hatalom vagy a társasági elit kedvel. Oda-kint tudomra szívtam a Fasanenstrasse szabad levegőjét, és azóta hanyagul kerültem a találkozást Heller szövegeivel. Mürzzuschlagban azonban vitapartnernek jelölt ki bennünket egymás számára az ég, és így került sor a már beharangozott meglepetésre is. Az egyszerűség kedvéért idemásolom erről szóló beszámolómat, amely a Magyar Narancsban jelent meg.

42 „A már említett vitafórumon, az ausztriai Mürzzuschlagban... Heller Ágnes filozófus formás nyilatkozatot olvasott fel, miről is? Ha jól értettem, a posztmodernről, mely posztmodern módon megoldja a posztmodern problémákat. Ebben a posztmodern filozófiai *statement*-ben minden posztmodern volt: még az új nacionalizmusok és háborúk is, ami nem akadályozta meg a filozófust abban, hogy nyomatékosan hangsúlyozza: kulturális értelemben a posztmodern az »egyetlen jelentős irányzat«, az »új, feltörekvő áramlat«, és így tovább. Tartalmilag felolvasásából csak arra derült fény, hogy nem ítéltük meg egymást, és hogy megállapíthatatlan, kinek van igaza és kinek nincs – de az ilyen nézetek már a modern, sőt premodern időkben is virultak, éppolyan bizonytalanul, mint manapság. Mert ha nem ítéltük meg másokról, akkor ezzel a tilalmunkkal elítéljük azokat, akik mégis ítélték meg; ha pedig az igazságnak még relatív értelemben sincs semmilyen kritériuma, akkor miért higgyek inkább Heller filozófusnak, mint Hitlernek? Ha tehát ebből áll a posztmodern, akkor erről beszélni sem érdemes, Heller filozófus viszont beszélt, és a bűvös szó percnként uszkve két és félszer röppent el ajakáról. Amikor elhallgatott, zavartan megkérdeztem tőle – mellette ültem a pódiumon –, hogy voltaképpen mi is az a posztmodern? Eddig sem értettem ezt a műszót, de most végleg összezavarodtam. Az a benyomásom támadt, hogy legalább a kultúra területén Heller filozófus számára az a posztmodern, ami Lukács számára a realizmus: vagyis mindaz posztmodern, amit szeretni óhajt. Míg beszéltem, ráébredtem arra, hogy Heller pátosza mit sem változott, ugyanolyan monolit világmagyarázatból, kételyt nem tűrő egysíkúságból táplálkozik, mint régen. Lélekben rögtön bocsánatot kértem közös Mesterünkötől, mert ő filozófiailag és esztétikailag megalapozta a maga varázsfogalmát, Heller Ágnes viszont egyszerűen egy divatszlogent csurgatott a kiürült öntőformákba, és ily módon posztmodern egységbe forrasztotta posztmodern elméletét posztmodern magatartásmódjával. Mindezt csak részben fejtettem ki, de ahhoz azért eleget mondtam, hogy Heller filozófus visszavágjon: neki nem az volt a feladata, hogy egy egyetemi előadás keretében közismert fogalmakat tisztázzon. Utolsó mondatában mégis megkockáztatott egy definíciót: »Posztmodern az, ami szabad« – sikoltotta, és ekkor tört rám a megvilágosodás. »Most már értem, hogy mi a posztmodern – mondtam szemérmesen a zsvajgó hallgatóságnak –, ha csak szabadnak kell lenni hozzá, akkor a posztmodern én vagyok.«” Ez volt a meglepetés, ez a *c'est moi!* Ott álltam Napkirályként, fejem körül tompa derengés, és ezt csakis Heller filozófusnak köszönhetem!

Harmadik bejegyzés

Gombrowicz 1962 egyik péntekén, szintén a szabadságról: „Ó, irodalom zseniális és nagylelkű tulajdonsága: ez a szabadság, hogy szőjük a szálakat, mintha az erdőben ösvényt választanánk, anélkül, hogy tudnánk, hová vezet – és hogy mi vár még ránk...”

Negyedik bejegyzés

Az intelligencia előrenyomulása Gombrowicz szerint a második világháborút követő években érte el tetőpontját, „amikor egyrészt a marxizmus, másrészt az egzisztencializmus mint forrásban lévő víz rázúdul Európára (hogy más hódító eszmékről ne beszéljek). Ennek eredményeképpen hihetetlenül kitágult a szellemileg tevékeny emberek látóköre.” De már közeledik a nagy kiábrándulás időszaka. A régi butaság helyébe ugyanis – így Gombrowicz – egy újabb lépett, amelyet az intellektus teremtett meg, „egy intellektuális butaság, sajnos...” Ez még rosszabb is a réginél, mert a régi a maga világnézetét tekintélyekre vezette vissza, például az egyházéra, a filozófia elsősorban intézmények ügye volt, manapság viszont az intellektus a saját szakállára óhajt okos lenni, ehhez azonban meg kellene másznia, egyénekenként, a gondolkodás legmagasabb csúcsait, és ez csak igen keveseknek sikerül. De beismerhető-e a csőd, mely „a jócskán sekélyes mélyértelműség sűrű mocsarába” hajtja az intellektust a maga félig megemésztett táplálékával? Gombrowicz szerint „az intellektusnak már régóta nem a tudás és az igazság a legsürgetőbb gondja – egyszerűen csak az fontos neki, hogy senki se jöjjön rá arra, hogy valamit nem tud.”

43

Ez az 1962-ben készült látlelet próféciaként is megállja a helyét. A marxizmus és az egzisztencializmus az 1968-as remények eloszlása után elvesztette tömegbűvölő vonzerejét. Az előbbi egyébként is iszonyatosan kompromittálta a „létező szocializmus”-nak csúfolt társadalmi berendezkedés, melynek összeomlása minden baloldali gondolatot defenzívába szorított. Rossz hírbe került – egyebek közt – az értelem, és az a törekvése, hogy felfogja, értékelje, valamiféle rendszerbe foglalja a világ jelenségeit. Tegnap embernek számít, aki állításokra vetemedik, vagy tagadásokat kockáztat meg. A három humanisztikus alapzatú világnézet – a kereszténység, a liberalizmus és a szocializmus –, mely szellemi otthont adott az európai és amerikai politika egyetemleges célokat követő áramlatainak, egyaránt elvesztette hitelét. Ráadásul mindhárom világnézet a politika terepén önmagával is mélyen meghasonlott, egyetlen olyan gyakorlati kérdés sem merülhet fel, amelyre egyöntetű választ adnának. Ezekben a karámokban az intellektus a taktikai követelmények szintjére züllött le. Mivel ezek gyakran változnak, az intellektus folyamatos pálfordulásokra kényszerült. Ezért rossz a lelkiismerete, de ezt – mivel megtépzott tekintélyét is félti – lehetőleg nem ismeri be. Egyetérték Gombrowiczcsal abban, hogy már régóta nem a tudás és az igazság a legsürgetőbb gondja, de ennek szerintem elsősorban az az oka, hogy az igazság feltárása érdekeibe ütközik. Ha például tagadja, hogy a cselekedetek morálisan értékelhetőek, akkor ezzel azt állítja, hogy vacak kompromisszumai, taktikázgatásai, árulásai semmivel sem értéktelenebb magatartási formák, mint azokéi,

akik ezeket a csapdákat többé-kevésbé elkerülték. Ha az átfogó világgépek váltságára úgy válaszol, hogy egyszer s mindenkorra lemond róluk, akkor ebben a döntésében kifejeződik az a remény is, hogy egy felbomlott világ törmelékei közt könnyebben talál testre szabott helyet magának. Az intellektusnak morálisan jó korszakra van szüksége ahhoz, hogy ismét a tudásnak és az igazságnak szentelhesse teljes erejét. Ilyen morálisan jó korszaknak látta Thomas Mann a fasiszmus térhódítását, mert ez a szellemet ellenállásra, demokratikus képességeinek végső megfeszítésére ösztönözte. Vajon a nacionalizmus és a rasszizmus miféle tombolására, hány Balkán-háborúra, a harmadik világ milyen mértékű nyomorára, hány millió éhhalálra, a természet és ezzel az emberi élet milyen fokú fenyegetettségére lesz szükség ahhoz, hogy ez a morálisan jó korszak beköszöntessen újra?

Ötödik bejegyzés

Tetszetős novellatéma: nemzetközi PEN-kongresszus Buenos Airesben. Jönnek autóval, hajóval, repülőgéppel a világnagyságok, Madariaga, Silone, Weidlé, Dos Passos, Spender, Robbe-Grillet stb., három napon át vitáznak egy palotában, három saroknyira egy Gombrowicz nevű emigráns lengyel író lakásától, akit nem hívtak meg erre a kongresszusra. De ha meghívták volna, se ment volna el, persze hogy nem, mert hogy nézne az ki, tengerjáró gőzössel betörve az első emeleti ülésterem ablakát beúszni a nagy írók közé...

44 Ha az idevágó naplójegyzetekből novellát remekelnék – amit azért nem teszek meg, mert a jegyzetek öniróniájával nem vetekedhetne szarkazmusom –, akkor feltétlenül el kellene árulnom a mellőztetés okát. Gombrowicz sorozatosan megsértette az emigráns lengyel írókat, és közvetlenül a kongresszus előtt az argentin irodalmat is, így hát a válogatott csapatok összeállítói nem találták elég szeretetreméltónak és erényesnek. De talán – talán, ebben nem bizonyos – akkor sem megy el, ha meghívják. Előző évben meghívták Berlinbe, és nem ment el, mert visszatartotta a szégyen. Az ingyen-útért és tisztességért lengyelül kellett volna felolvasnia németeknek a *Pornográfiából*. „Az én koromban” – sóhajtja, és otthon marad. Amit én persze csacsiságnak tartok. Pontosabban: megértem a szégyent, és így tartom csacsiságnak. Nem is hiszem el egészen. Valószínűbbnek vélem, hogy huszonnégy év után ez a felolvasási história csenevész ürügy lett volna a randevúhoz Európával.

A „szégyen” szó azonban ott lebeg a Buenos Aires-i kongresszus résztvevőinek feje fölött is. Gombrowicz rossz néven veszi tőlük, hogy az írói hivatás magasztos nivoltáról locsogtak, holott nyilvánvaló, hogy a tőlük elvárt frázisokkal csak az ajándék-út költségeit szolgálták meg. „Egy kurtizán azt mondta nekem egyszer: »Mindenkinek árul valamit. Én húst árulok.« De legalább nem tartott referátumot AZ AUTENTICITÁS MINT A KULTÚRA FEJLŐDÉSI PERSPEKTÍVÁINAK ALAPJAI címen.”

Ha novellát írnék erről a témáról, nem a többiek szégyenére összpontosítanám figyelmemet, hanem az övére, Gombrowiczéra, amiért nem bírta ki a mellőztetést, felvette a kapcsolatot a világnagyságokkal, elment közénk, kávészínű öltönyéhez zöld nyakkendőt kötve, simára borotválva. Találkozót beszélt meg a

nagy Weidlével (ki az a Weidlé? utána kell még nézmem), aki pár évvel korábban lelkes levelet írt neki a Ferdydurkéről. Most ücsörög kávébarnán és zölden a Külföldi Nagyságok hoteljének a halljában, Weidlé kilép a liftből, hóna alatt a *Pornográfia*, azért hozta magával Párizsból, hogy Gombrowicz írjon neki bele valamit. „Fellélegeztem. De rögtön düh fogott el, amiért fellélegeztem. És tudtam, hogy tudja ezt (mi intellektuelek mindent tudunk egymásról).” A fellélegzés szégyene: hogy mástól várjuk létünk bizonyítását. De máris jönnek a fényképeszek és riporterek, és egyik sem vele akar beszélni. A hallban mindenfelé kapkodó kezű újságírókkal szemközt magasztos arcú interjúvolók. „Álmodok? Úgy tetszik, mintha a mikrofon, melyet oly buzgón tart a szájak elé a sajtó, felerősítené ugyan az irodalom hangját, de egyszersmind bele is bonyolítja valami szilajon tisztességtelen ügybe, mely érzékien dagadozik a szellemtől távol.” Így igaz, de akkor honnan fakad az iszonyú gyötirelem, melytől büszkesége kutya-ként vinnyog és nyüszít? Eljártssza, hogy ő Európához képest a provincia, belekényszeríti magát ebbe a szerepbe, hogy méltatlan kirekesztettségének formát kölcsönözzön, és egyszer csak megriad: nincs-e némi mélyebb igazság ebben a szereposztásban? Pánik fogja el, hányinger kerülgeti – „Én, a különc, aki huszonhárom év óta olyan magasztosan temetődtem el elevenen Argentínában”, „hirtelen öt székkel szemközt izgatott vagyok, mint egy utolsó kisvárosi nyárspolgár, és a világ szeme előtt kényszerűségnek érzem, hogy elfogadjanak, hogy egy legyek közülük!” Döbbsentem veszi észre, hogy gögje és maró gúnya ellenére integrálódott a székek rendszerébe, ott trónol a hatodikon! Úgy vélem, Gombrowiczban összecsapott az elégtétel, hogy ezt mellőzöttsége ellenére mégis megteheti, a megdöbbenéssel, hogy lám csak, ő is integrálható! De hova? „A világirodalom elitje évről évre nagyobb létszámú; de évről évre kérdésesebb is. Ez azért van, mert a nagyság utánzásának technikája, mint minden technika, fejlődik. Jelentősnek, sőt nagyknak lenni bizonyos mértékig technikai probléma is – és az intelligens, másodrendű szerző ma már egészen jól tudja, miképpen és miben kell megváltoznia ahhoz, hogy felkerüljön az első osztályba.” A francia elit érdeme például jórészt abban áll, hogy a készruhát úgy bírja viselni, mintha testére szabták volna. „Mivel a társadalomban minden funkcionális, a szellem iránt támasztott társadalmi szükségletet a magasabbrendűség, a nagyság meghatározott termelése elégíti ki, és így jön létre az új funkcionáriusfajta: a szellem-funkcionárius.” E pontos szavak megfogalmazása közben Gombrowicznak fel kellett állnia a hatodik székről: „Igazságom és erőm azon alapul, hogy folyvást elrontom a játékomat. Magam és mások számára egyaránt játékrontó vagyok.” Mivel azonban a művész – a filozófussal és a moralistával ellentétben – maga a játék, „mozgásban lévő forma”, a játékrontás szakadatlan önvészélyeztetéssel jár. Olyan végletes formája ez a játéknak, mely nem feltétlenül élhető túl. A szellem-fukcionárius viszont tutira megy, megveti a kockázatot.

El kell ismernünk, hogy a diagnózisra, melyet szégyenének mintegy a margójára remekelt Gombrowicz, a Buenos Aires-i PEN-kongresszus margójára, ma csak nosztalgikusan gondolhatunk vissza. Gombrowicz még Sartre példájával érzékeltette a nagyság és szuverenitás válságát, „a színvonal, a hangfekvés és a fogalmak kakofóniáját”, azt a kínos folyamatot, amelynek során a Nagy Ember a szellem csúcsairól folyton-folyvást a praktikus moralizálás síkságára csusszan le. De hova sülyedtünk Sartre óta? Nemrégiben a PEN-klub Dubrovnikban ül-

szett, a tengeri úton barnára sült írók úgy szolgálták meg az útiköltséget, hogy tapintatosan kerülték annak a pusztításnak és népirtásnak a témakörét, melynek tözsomszédságukban, az egykori Jugoszlávia területén vagy kétszáz ezer ember máris áldozatul esett. A leírhatatlan tragédiasorozatért elsősorban a szerb, és kisebb mértékben a horvát értelmiség a felelős, de a PEN-klub, ez az eminens értelmiségi szervezet hallgat erről, és különösen messzehangzóan hallgat, mint olvasom, elnöke, Konrád György, híven tavalyelőtt kifejtett felfogásához, amely szerint ki kell várni, amíg a háború kifárad. De a háború, egyenlőtlen erők közt, csak úgy fáradhat ki, ha a gyöngébb felet kiirtják. Konrád passzivitásához képest Sartre aktivizmusa, még legtámadhatóbb formájában is, magasrendű szellemi és erkölcsi teljesítmény.

46 A szellem emberével szemben támasztott igények lezüllesztését egyébként semmi sem érzékelteti jobban, mint Konrád György pályafutása. A pártállam évtizedeiben a szuverenitás bajnoka volt, talán az egyetlen olyan kelet-európai állampolgár, aki nyíltan vallotta, hogy Jalta: botrány, Európa orosz és amerikai katonai megszállása, évtizedekkel a világháború után, értelmetlen, szükségtelen és lealjasító. Mindezt naivan adta elő, Voltaire vademberének álmélkodó hanghordozásával. Engem – megvallom őszintén – bosszantott ez a stílus, úgy véltem, hogy az erőszak ellen Konrád hiába vonultatja fel a maga jámbor óhajait. Fel is szólaltam ellene, 1984-ben, a hollandiai Mikes Kelemen-kör egyik konferenciáján: milyen kár – mondtam –, hogy Brezsnyev nem olvassa Konrád fejtegetéseit, mert ha olvasná, nyilván a homlokára csapna, „Hogy ez nekem eddig nem jutott eszembe!” – kiáltaná, és azon nyomban kivonulna Kelet-Európából. Ma már belátom, hogy a történelem nem iróniámnak, hanem Konrádnak adott igazat. Az oroszok kivonultak a csatlósállamokból, a pártállamok összeomlottak, és a Vadember a nemzetközi PEN-klub elnöke lett. Értékes díjakkal halmozzák el, amelyeket mind kiérdemelt – a hetvenes és nyolcvanas években. Akkor a nyugat-európai potentátok nem hordozták a tenyerükön, mert nem akarták megbántani a szovjetek érzékenységét, sem az általuk oly nagyrabecsült egykori tömeggyilkost, Kádár Jánost. Ha akkor díjazták, ezt az egész kelet-európai ellenzék bátorításnak fogta volna fel, csakhogy akkor Konrád még olyasmit képviselt, ami Nyugaton sem népszerű: a szellemi felelősséggel járó kockázatot. Ma azonban – egy fölöttébb szomorú folyamat eredményeképpen – pátosza formalizálódott, pózzá merevedett. E fejlemény írói következményeit már csak azért sem taglalom mert újabb szépirodalmi műveinek elolvasása túl nagy feladat a számomra. De miközben felidézem Gombrowicz három évtizeddel korábban írott szövegeit a világirodalmi elit leromlásáról, magam elé képzelem legörbülő szájuját: mit szólna ahhoz, ami ma tapasztalható ebben a témakörben? Ül az Elnök az idilli kertben, lába körül bumfordi csöppségek bukdácsolnak, ifjú feleség suhan a fák közt kakaóval, ajjaj, mondja az Elnök, már megint elszólít a kötelesség a Kanári-szigetekre, vagy a portugál tengerpartra, ajjaj, mennyivel jobb nekem itt a kertben, milyen unalmasak a repülő, hajók, yachtok, ajjaj, most meg itt vagyok New Yorkban, Magnus, Suzanne, Czeslav, ajjaj, Magnus a legokosabb köztünk, Czeslav a legbölcsebb, mert akkor is bölcs, amikor nem bölcs, hazatelefonálok, ajjaj, Józsika már megint bepisilt. Így dől a szó korszakunk egyik legjobb magyar regényének szerzőjéből, aki – ismétlem – veszélyes helyzetekben évtizede-

ken át a szovjet rendszerekben kiharcolható szuverenitás legmagasabb fokát képviselte.

Mindezt leírni sem volna érdemes, ha nem vetné fel azt a Konrád személyénél is fontosabb kérdést, hogy miért ebben az állapotában kell ő a közvélemény-formáló erőnek, a díjazó bizottságoknak, a kultúrposztok osztogatóinak? Konrád mint a szellem embere a saját táborában szeretve megtűrt személy volt, mint szellemfunkcionárius azonban égbre megy. A szellem embere besorolhatatlan és kiszámíthatatlan, a szellemfunkcionárius viszont csupa tőle elvárható gondolatot csap ki a közös legelőre. Míg őt olvasod, a híres embert, okosnak érezheted magad, hiszen mindaz, amiről ír, neked is eszedbe jutott vagy juthatott volna; a díjosztók őt kitüntetve magukat tüntetik ki. Mihelyt megtorpan valamely nagy-ratóró elme, a közvélemény formálói közül a hozzá közelállók rögvest a hóna alá nyúlnak, meglengetik a műveltség-fertőzte közönség feje fölött, majd kimérik rendszeres fogyasztásra.

Az anti-gentleman

A szerkesztő utószava

47

Eörsi István itt olvasható Gombrowicz-fejezetének története van. A kézirat korábban megjárta több szerkesztőséget, de az eredmény mindenütt ugyanaz lett. A főszerkesztők – roskadozva a rájuk nehezedő felelősség súlya alatt – sajnálattal, de viszszaadták az anyagot. Pedig valamennyien szerették **Eörsit**. Pedig nemcsak szerették, félték is elképesztő kvalitásait, publicisztikai furorját, eszelős merészségét, gúnyának ölé erejét. Bekalkulálták a sajtóra gyakorolt diabolikus hatását is. Kikészítő cikkei nyomán az érintett halálra sebződött ugyan, elterült, pár percre meghalt, de az olvasó mindig falta ezeket a produkciókat. **Eörsire** lapszámokat lehetett építeni, remittendacsökkentő képességével minden épeszű szerkesztő számolt. Az igazsághoz az is hozzátartozott – magától a szerzőtől tudom –, hogy kéziratának Mozzó-beli elfogadása után egy főszerkesztő – hallván az írás viszontagságos sorsát – azért magától jelentkezett: ő látatlanban is közölné a fejezetet.

Látatlanban könnyű, látva már nehezebb. A célpontok ezúttal nem akárik. Heller Ágnes és Konrád Györgyöt írásban

eddig két oldalról támadták. Egyrészt a múltban, bolsevik-pártállami oldalról, másrészt a jelenben nép-nemzeti oldalról. A mindenkori ellenzék számára – legalábbis eddig, sértetlenek voltak. **Eörsi** számára ez a sértetlenség irritáló. Magatartása arra az elvileg indokolható ösdemokratikus igényre támaszkodik, hogy tabuk márpedig nincsenek. Az a tény, hogy a kiszemelt soron következő áldozatok éppenséggel hasonlítanak hozzá, önmagában még nem biztosít számukra szabad elvonulást. Az a malőr, hogy egy bordában vannak szöve, hogy egymással rokon a megélt történelmi élmény (kommunista ifjúság, kiábrándulás, börtön, illetve szilencium, illetve emigráció, majd a közelmúltban demokratikus ellenzéki szerepvállalás, a jelenben világnézeti párhuzam az erős szociális töltésű liberális elkötelezettség irányába), egyenesen pezsdítő érv támadó aktivitása számára.

Nemcsak a többi főszerkesztő, én is szeretem **Eörsit**. Nemcsak tompa világunkból szórakoztatóan kicsillogó szemét, weimari stílusban tartott pimasz tempóit, romantikus infantilizmusát, hanem azt, ahogy el tudja

hitetni: neki bizony nem parancsolnak. Az ő istene belsejéből vezérli. És sziszegve se szolgál baráti összefonódásokat, politikai lobbykat, könnyeinket kizsaroló eseteket és árvákat. Mert legtöbbünk hozzá képest mintha rabszolga lenne. Örökös mérlegeléseink, árulástól való beteges irtózásunk, szocializációs gátlásaink fékje leblokkolja bennünk a komiszság etikusnak ható és esztétikusnak tetsző vágyait. Hát **Eörsi** nem egy irtalmas szamaritánus. Al-tudatunkból szabadítja föl a komiszságot, helyettünk rossz, és jól van ez így.

Meg hát nemcsak a többi főszerkesztő, én is félek **Eörsitől**. Az emberi arc mimikájában különben is csak egy hajszál választja el a röhögést az ijedségtől. Nevetséges-sé tevő rosszindulata bármikor bárkit nézőből áldozattá avanszállhat. Aranyos ivó-cimbora, pajtáskodó szerző, aztán hopp, az ember még föl se ocsúdott, már róla szól a tévéinterjúban, már őt támadja a napi sajtóban, és mindig negyedmilliós példányszám fölött. A tiltakozás teljes vereség. Tessék dramaturgul gondolkodni. Tessék Molnár Ferenc halhatatlan figurájára, minden idők leggonoszabb irodalmi gyerekére gondolni, Józsi sira. Igaza van Józsi szüleinek, nővéreinek, annak udvarlójának és a cselédlánynak? Igaza van! Kiröhögjük Józsi szüleit, nővérét, annak udvarlóját és a cselédlányt? Ki bizony! Szeretjük Józsit, aki erkölcsi, anyagi, idegi ronccsá teszi környezetét? Szeretjük! Drukkolunk neki! Szívünk egész melegével! Hát valahogy így...

De hát bármennyire szeretem is **Eörsit** mint engem is halálra nevettetőt, és bármennyire félem is nyilait mint valószínűsíthető életveszélyt, ezt az írást *le kell kö-zölni*. Egyrészt azért, mert maguk az érintettek is kikérték maguknak a hozzájuk méltatlan túltapintatot és elolvasatlanul is ragaszkodtak a publikáláshoz, másrészt mert ezt kívánja a nehezen kiküzdött vívmány, a sajtószabadság, harmadrészt mert tanulságosnak érzem. Ugy gondolom, **Eörsi** magatartásmintájáról, esztétikailag vonzó gonoszságának erkölcsi magváról lehet ebből hiteles ismereteket szerezni.

Igen, az erkölcs! Abban a reprezentatív publicisztikasorozatban, amelyben Csurka István és Esterházy Péter, Sükösd Mihály és Csoóri Sándor, Tamás Gáspár Miklós és a római pápa, valamint az MDF és az SZDSZ, a Fidesz és az MSZP, továbbá a Horthy-korszak, a Kádár-korszak és az Antall-korszak egyaránt megkapja a ma-

gáét (érdekes, valahogy a Rákosi-korszak kevesebb n-ben kimért fenyítést kapott, de ezen típródjanak majd a filológusok), valamennyien erkölcsstanból buktak el. **Eörsi** nem győzi hangoztatni: ő a progresszív fenyítés híve. Kezdő cigányköltőket (lásd friss kötetének Balogh Attila írását), elhunyt politikusokat (lásd ugyanott a Donáth Ferencről szólót) a legritkább esetben bántalmaz. Hasonlóképpen általában megússzák a külföldi nagyk is, a Havel-félék és a Ginsberg-fajták. Soha nem lő álló verébre, és mindig kihagyja a túl távoli célpontokat, amelyek saját nézőpontjából étvágya számára túl kicsiknek látszanak. Neki az a jó, hogy amikor ledől a tabu, akkor belerengjen a színpad, fölcattanjon a taps, majd zúgjon az elismerő moraj. Ez aztán bátorság, suttgója a közönség kiszáradt torokkal. A progresszív bántalmazáshoz ösdemokratikus rózasasáncoros betyár-ideológia a mellékelt indoklás. Idézem új könyve utószavát: „Feladatomnak tekintem, hogy szakadatlanul támadjam az alattvalói beidegzettségeket, a hierarchiák kritikátlan tiszteltét... azt vallom, hogy a súlyos tehetségekre súlyosabb etikai teher nehezül, mint a köznapi emberekre. Ha például valaki nagy verset ír a zsarnokság ellen, akkor másoknál kevésbé egyezkedhet a zsarnoksággal. A szabadság-filozófiát hirdető nagy filozófus, másoknál kevésbé egyezkedhet a szabadság ellenfeleivel.”

Helyben lennénk, a lélektani gyökereknél járunk. Józsi és Rózsa Sándor után idekiváncozik még egy hasonló. Volt már mindenféle fajta, szobalány és szárazdajka – énekelte büszkén Leporello. Ha **Eörsi**-Don Giovanninak lenne a szolgája, és listázná a gazda meghúzott seregét, büszkén hozzátéhetné: az ő ura finnyás, az elcsábítottak nem ám a pórnép soraiából kerültek ki. Valakik voltak ők mindannyian. Tekintélyek, és ezért eleve rászolgáltak a ledöntésre.

Nem voltam Müzschlagban Helleré-ekkel, nem voltam Dubrovnikban Konradékkal. Nem tudhatom, hogy pontosan mi történt a stájer kisvárosban és hogy mi nem történt a sétahajókázó írók között a horvát rivierán. De valamit olvasmányélményeim alapján biztosan tudok. Hogy mit ért Heller Ágnes posztmodernen, és hogy miként vélekedik az egymást szétlövő délszlávok-ról Konrád György. Tehát van valami fogalmam arról, hogy „bűnük” miként viszonylik például a magyarutas Csurkáéhoz, a nappali holdba bámuló Csoóriéhoz.

Tömören: sehogyse viszonylik. Ha Csuka néhány gondolata és Heller filozófiai fejtegetése, ha Csoóri finomkodóan rasszista esszéje és Konrád PEN-beli szereplése egyformán megérdemelték tőle a magukét, akkor Eörsi egymás mellé rakott állásfoglalásaiból képtelen vagyok ráismerni a mültra, a jelenre, a jövőre, a fontos és a fontatlan dolgokra, a választott értékekre, a világ világszerűségére. A felszínen az ízlésem tiltakozik a radikális egymás mellé rendelés (ugyancsak posztmodern fogalom) ellen. Valójában az erkölcsöm háborog az egykedvű, színházias, tabudöntő mechanizmus miatt. Ízlésem még valahogy lecsillapítható. A nevetetés nemcsak őt, de old is. Erkölcsei tiltakozásomat viszont fokozza, hogy a tapsot célzó döntővetési mechanizmus minden esetben az erkölcs nevében történik. Ellentmondás feszül ugyanis a nivelláló tabudöntő szándék és a mindenben eluralkodó etizáló hajlam között. A tabudöntési vágy elementáris lírai indulat. Nem kérhető számon tőle az igazságosság. A tabudöntő forradalmár kedvenc mondata, hogy ahol vágják a fát, ott repül a forgács, és mint tudjuk, ezt az igazságot nem a forgács mondta. Aki viszont a tabudöntés fékezhetetlen vágyát erkölccsel akarja legitimálni, attól sajnos számon kérhető a törvény bennünk továbbrezgő dallama, az objektív méltányosság. Ha máshonnan nem, Heller Mozgó Világ-ban közölt interjújából (a Magyar Hírlap 1993. május 15-én leközölt műrúszchlagi előadásából is), valamint Konrád szintén nálunk közölt esszéjéből az olvasó számára is kiderül, hogy az alapvadás, az ellenséggel való egyezkedés, a történelmi kihívástól való megfutamodás egyszerűen nem igazak.

E személyiségek valószínűleg nem szorulnak rá, hogy egy havi folyóirat főszerkesztője vegye védelmébe őket a pártállam összeomlása után három és a következő választások előtt egy évvel, de ha Eörsi nem tud parancsolni tabudöntő vérenek, engedtesék meg, hogy én se fékezzem mérgemet, amely a hangütés nyomán keletkezett méltánytalanság érzetéből fakad. Mert ha véletlenül kiderül, hogy Heller nem a szocreált leváltó világmagyarázat-

ként használja a posztmodern, és ha véletlenül bebizonyosodik, hogy Konrád a maga lágy eszközeivel nagyon is állást foglal az újbarbárság ellenében, akkor az Eörsi-vádakból nem marad más, mint „Heller filozófus éles hangja” s „Konrád ifjú felesége”, úgy is, mint sértési alapok és az összeomlott érvelés csökkentett létszámú argumentációi.

Nem szeretném magam is Eörsi dramaturgiáját követni, és a kicsorbult etikai fegyvert fegyverként ellene fordítani. Ha így tennék, nekem is erkölcsstanból kellene őt elmarasztalnom. Meg örvendezni, hogy a hübrisz elnyeri méltó büntetését: az öntörvényű Don Giovanni addig krakélereskedett, míg nem a meggondolatlanul vacsorára hívott kövendég egyszer csak elvitte magával. Meg Rózsa Sándort is elkapták egyszer. Meg Józsinak se fognak mindig megbocsátani a pubertáskor elmúltával. Erkölcsei diadalmámor érzéséhez már csak azért sincs kedvem, mert tudom, hogy a tehetség sérülékeny fajta. Eörsi tehetsége pedig nemzeti érték. Ha ő nem vigyáz rá, vigyázzon rá az, akinek pillanatnyi vétségénél fontosabb az ő egész teljesítménye. És kérlelni kell, kérlelem én is, hogy kímélje magát, az író, mielőtt a pózból felöltött csillogó gonoszság-páncél érzékeny bőrét fölsebesíti.

Én tehát nem a bűnről énekelnék. Énekeljenek arról a kővé vált lovag kispolgári ellenfelei, a Don Ottaviók meg Donna Elvirák. Én inkább a hibáról recitálnék. És mint tudjuk, olykor az a súlyosabb. Ha ugyanis a vád összeomlott, ha a nagy szellemmel és éles elmével kivitelezett támadás nem állta meg a helyét, akkor a hamvába hullt stratégia romjai alól elő fognak mászni az Eörsi által semmire se becsült értékek. És miután jól kineveltük magunkat mások kárára, újra meg kell kérdezzük: valóban ilyen keveset ér a közös múlt és a csoportsszolidaritás? Valóban ennyire értéktelen erény a tapintat és a finomság?

Ó, nem etikai kérdések ezek! Egy jól szervezett polgári társadalomban ezek etikett-vétségek. Kivégzés nem jár értük. Legfeljebb azt mondják: no, ez se úriember.